

УДК 1:1(091)

ББК 87.3

**СВІТОВИЙ ДУХ І КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПЕРСОНАЖ:
ДВА СУБ'ЄКТИ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ
ЯК ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛОГІКИ**

Я. С. Гнатюк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380 (342) 59-60-15; e-mail kf@pu.if.ua*

У статті автор аналізує джерела активності та розвитку історії філософії. Головну увагу звернено на Світовий дух – суб'єкт історії філософії як логіки поняття і концептуальний персонаж – суб'єкт історії філософії як логіки смислу. Автор обґрунтовує діалектичний зв'язок між Світовим духом як абсолютним чи універсальним суб'єктом та концептуальним персонажем як індивідуальним суб'єктом.

Ключові слова: історія філософії, філософська логіка, принцип єдності історичного і логічного, Світовий дух, поняття, концептуальний персонаж, концепт.

Ефективні суспільства, такі як Велика Британія і США, Велика Британія – лідер світового розвитку в ХІХ ст., про що зазначено в передмові до першого тому «Капіталу» К. Маркса, та США – лідер світового розвитку у ХХ ст. і на початку ХХІ ст., про що йдеться у «Великій шахівниці» З. Бжезинського, розвивають логіку наукового пізнання і методологію науки, філософію мови, свідомості та логіки, формують методологічну свідомість академічних спільнот. Неefективні ж суспільства, аутсайдери світового розвитку, більшу увагу приділяють не логіці, а історії, причому не методології чи теорії історії, а емпіричним історичним дослідженням. Саме цим значною мірою й пояснюється їхнє відставання в темпах розвитку, зокрема й у науково-технічній сфері. Шлях же до суперefективних суспільств полягає насамперед у врахуванні як історичного, так і логічного, у поєднанні історичного і логічного в одному систематичному принципі – принципі єдності історичного і логічного, який постає дороговказом на цьому складному і тернистому шляху.

Зазвичай при метафізичному підході історичне і логічне розрізняють та протиставляють або як процесуальне і структурне у відомій опозиції історичний процес – логічна структура, або як горизонтальне і вертикальне у поширеній опозиції історичний час – логічне впливання, де в рамках історичного часу хронологічна послідовність представлена горизонтальною лінією, а в рамках логічного впливання структура міркування – вертикальною лінією. Відповідно до цього уявлення дедукція –

це вертикальний рух униз, а індукція – вертикальний рух угору. Однак при діалектичному підході історичне і логічне не протиставляються, а співвідносяться та поєднуються. Таке поєднання здійснюється у контексті парадигм філософської логіки.

Серед головних парадигм філософської логіки, що історично змінюють одна одну, виокремлюють натуральну, трансцендентальну й аналітичну. Названі парадигми виокремлюються на підставі різного тлумачення завдань загальної семантики – тлумачення, яке існувало в ту чи ту історичну епоху, було пов'язане з відповідним соціокультурним контекстом. У натуральній парадигмі філософської логіки в ролі неформальної семантичної моделі, що реалізує логічні формалізми, виступав універсум природної або натуральної мови, причому такий, який повинен був служити меті практичного законодавства [1, с.7]. У трансцендентальній парадигмі філософської логіки універсум натуральної мови також розглядали як реалізаційну неформальну семантичну модель, але не під кутом зору практичного законодавства, а теоретичного опису всіх спостережуваних феноменів. В аналітичній парадигмі філософської логіки та чи та ефективно побудована формальна семантична модель виступає реалізаційною моделлю універсуму штучної або формалізованої мови.

Загалом специфіку головних парадигм філософської логіки можна звести до певних відмінностей у розумінні вихідної ролі логічного знання в тому чи тому суспільстві. У давньогрецькому суспільстві, де складалася натуральна парадигма філософської логіки, і середньовічному суспільстві, в якому вона стала панівною, логічне знання використовували як теорію релігійно-правової аргументації [1, с.8]. У цих суспільствах натуральну парадигму філософської логіки репрезентують діалектика Платона, силогістика, неформальна і метафізична логіка Арістотеля, діалектика стоїків і схоластична логіка.

А соціокультурним контекстом трансцендентальної парадигми філософської логіки є німецький протестантизм. Він задавав головний стандарт соціальної поведінки в Німеччині протягом XVIII–XIX ст. На сакральній базі суто протестантських аргументаційних практик у рамках цього культурного комплексу утверджувалась певна єдність теологічного, гуманітарного і природничо-наукового знання, яке розглядали як філософію [1, с.10]. У результаті головне завдання трансцендентальної парадигми філософської логіки – експлікація умов можливості пізнання як такого, що має одночасно теологічний, гуманітарний і природничо-науковий виміри, – стали тлумачити і як експлікацію логічної функції «духу», «розуму», «свідомості» і т. п. [1, с.11]. Трансцендентальна парадигма філософської логіки в соціокультурному контексті лютеранства репрезентована логічним вченням про метод Г. Лейбніца, трансцендентальною логікою І. Канта, трансцендентальною діалектикою Ф. Шляєрмахера, діалектичною логікою Г. Гегеля та марксистською і неомарксистською діалектикою.

Щодо аналітичної парадигми філософської логіки, то вона стала можливою тільки в секуляризованому суспільстві з його демократичними цінностями та яскраво вираженим вектором емансипації соціальної дії від релігійних норм. У ньому стратегічна дія уявляється єдино соціальною. Її відмінність від інших форм поведінки зводиться до того, що тут до уваги беруть лише цільові проекції індивіда, що відповідають конкретним фізичним референтам. Якщо подібні проекції, які здійснювали носії античної і протестантської ментальності як системи норм поведінки, передбачали наявність якихось нефізичних референтів – «Бог», «благо», «дух» і подібних до них, то у стратегічній дії їх уже повністю нехтують. Саме тому в аналітичній парадигмі філософської логіки головним завданням є пошук можливості ефективного завдання класів референтів [1, с.11]. Її репрезентують уявлювана логіка М. Васильєва, онтологія і мереологія С. Лесневського, логіка предикатів Г. Фреге, системи філософської логіки Г. фон Вріхта, логічна семантика Р. Карнапа, системи імовірнісної логіки, теорії семантичної інформації тощо.

Якщо в рамках натуральної парадигми філософської логіки досліджували аналітичну істину, розробляли онтологію Логосу як систему принципів або законів фізики, етики та логіки, що керують Космосом, пронизують його макро- і мікросвіти, то в рамках трансцендентальної парадигми логіки більшу увагу приділяли семантичній істині. І. Кант у «Критиці чистого розуму» задавався запитанням «Як можливі апіорні синтетичні судження?» [2, с.41]. Г. Гегель, послуговуючись методом діалектичної тріади у вигляді схеми «теза – антитеза – синтез» із логічним наголосом на синтезі, де теза – дійсність, антитеза – розум, а синтез – примирення розуму з дійсністю, у «Філософії права» зазначав: «Що дійсне, те розумне, але не все, що існує, дійсне» [3, с.379]. Це твердження виражало ідею примирення людського розуму з релігійною і політичною дійсністю, самого Г. Гегеля з християнською релігією та Пруською монархією.

Завдяки синтезувальному підходові та зосередженню на систематичній істині Г. Гегель зумів реформувати традиційну логіку і створити власну філософську логіку. В його філософській логіці, яку він назвав діалектичною логікою, історію філософії було покладено в основу таких розділів діалектичної логіки, точніше логіки діалектики, як об'єктивна і суб'єктивна логіка. У такий спосіб було сформульовано принцип єдності історичного і логічного. З цього приводу М. Булатов писав, що, окрім принципу тотожності мислення і буття, який є теоретичною основою для логіки діалектики Г. Гегеля, «існує й емпіричний базис логіки. На нього також опирався Гегель у процесі її створення. Цим базисом є історія думки, точніше, історія філософії. Численні категорії і поняття, які зібрав і систематизував Гегелем у Науці логіки, виникли і сформувались поза нею, і це можна бачити через численні вікна в її будівлі, за ними вирує море історії філософії. Тому Гегель сформулював належний до цього

принцип відповідності чи збігу історичного і логічного. Суть його в тому, що послідовність систем філософії в історії та сама, що і послідовність у виведенні понять, загалом цей порядок однаковий» [4, с.139].

М. Булатов, інтерпретуючи конкретніше принцип єдності історичного та логічного, зауважував, що «відповідно до цього принципу Гегель кожне або майже кожне поняття у своїй логіці пояснює історичним матеріалом: буття – вченням олеатів, ніщо – буддистів, становлення – Геракліта, субстанцію – Спінози і т. д. Він робить це в Додатках і Доповненнях до параграфів» [4, с.139]. Але, наголошував М. Булатов, «окрім цього детального порівняння він робить спробу і загальніше зіставити логіку й історію філософії, а саме знаходить відповідність між трьома головними частинами першої і трьома головними періодами другої. Відповідно до цього в античності головною категорією було буття, і це простежується, починаючи з олеатів і до Прокла. А мислення сприймалося як також буття. У середні віки відбувається їх роздвоєння на сутність, субстанцію (Бога) і формальну суб'єктивну рефлексію, яка розробляє думку як наперед визнану істину. В основі третього періоду, який припадає на Новий час, лежить думка про єдність об'єктивного і суб'єктивного, субстанції і суб'єкта, буття і мислення, опосередкована їх роз'єднанням і відмінністю. Цю єдність Гегель називає поняттям» [4, с.139-140]. Отже, принцип єдності історичного і логічного Г. Гегель сформулював у соціокультурному контексті лютеранства. Про це свідчать його слова: «Я лютеранин і хочу залишитися ним» [5, с.126]. Саме ж формулювання принципу єдності історичного і логічного Г. Гегель подав так: «Я стверджую, що послідовність систем філософії в історії та ж сама, що і послідовність у виведенні логічних визначень ідеї. Я стверджую, що як ми звільнимо головні поняття, які виступали в історії філософських систем, від усього того, що відноситься до їхньої зовнішньої форми, до їхнього застосування до часткових випадків і т. п., якщо ми візьмемо їх у чистому вигляді, то ми отримаємо різні ступені визначення самої ідеї в її логічному понятті. Якщо, навпаки, ми візьмемо логічний поступальний рух сам по собі, ми знайдемо в ньому поступальний рух історичних явищ в їх головних моментах; потрібно тільки, звичайно, вміти розпізнавати ці чисті поняття у змісті історичної форми» [5, с.92-93]. У цьому формулюванні Г. Гегель зумів поєднати в єдине ціле історію філософії і філософію, побудувати поняття філософії як історії філософії.

Філософію як історію філософії Г. Гегеля досить критично оцінив К. Поппер. Свою оцінку він виразив такими словами: «Це лабіринт, у якому заблукали тіні й відлуння минулих філософій – Геракліта, Платона й Арістотеля, так само як Руссо і Канта – і в якому тепер вони справляють своєрідний відьмацький шабаш, несамовито прагнучи спантеличити й заморочити наївного глядача» [6, с.48]. Незважаючи на негативну оцінку К. Поппера, варто зазначити, що тільки завдяки Г. Гегелю історія

філософії вперше набула статусу наукової дисципліни. Саме він зумів подолати ідеї своїх попередників, які мислили категоріями автономізму і відкидали зв'язок власних філософських систем із філософськими вченнями мислителів минулого та заперечували можливість і необхідність історії філософії як філософської дисципліни.

Окремим випадком єдності історичного і логічного є відносний збіг історії філософії з філософською логікою. Історія філософії як філософська логіка або, більш стисло, метафілософська логіка існує у двох європейських версіях. Насамперед у формі логіки поняття Г. Гегеля як третьої частини його логіки діалектики, а також у вигляді логіки смислу Ж. Делеза. Для Г. Гегеля філософія як історія філософії є наукою про розвиток і самопізнання Світового духу. Аналізуючи генезис концепції духу, К. Мангайм зазначав: «Першопочаткове поняття “Дух” не збігалося із сучасним предметним і соціалізованим набором значень; воно означало щось трансцендентне і екстатичне. Гегелів термін ще відображає обидва значення – соціально обумовлену і об'єктивовану спадщину, виражену словом «культура», і той захопливий і екстатичний досвід, коріння якого сягає ранніх періодів розвитку релігії. Вживання німцями терміна “Дух”, якому вони віддають перевагу перед його синонімом – поняттям “культура”, видає ту саму амбівалентну інтерпретацію культури, як нагромаджена спадщина і як стан духовної оголеності, розкриття глибинних пластів душі» [7, с.63]. У цьому контексті К. Мангайм стверджував, що «не хто інший, як Лютер, переніс цю релігійну концепцію духу у світську філософію» [7, с.35].

Враховуючи сказане, слід зазначити, що у Г. Гегеля Світовий дух – це ніщо інше як світова культура. Причому не світова культура загалом, а лише світова духовна культура, такі форми цієї культури, як філософська, наукова, правова, етична, естетична, історична тощо. Г. Гегель її розглядає за схемою «історичний тип філософії – філософська формація – понятійна модель». І тому розвиток і одночасно самопізнання Світового духу при такому його розумінні є розвитком і одночасно осмисленням різноманітних форм світової духовної культури. За такого тлумачення логіка поняття Г. Гегеля набуває статусу логіки наукового пізнання світової духовної культури.

Для Ж. Делеза, навпаки, філософія є мистецтвом створення концептів. «Творити чимраз нові концепти – такий предмет філософії», – зазначав він [8, с.9]. Тому, на його думку, «визначення філософії як пізнання за допомогою чистих концептів можна вважати остаточним» [8, с.12]. За Ж. Делезом, «концепти не чекають на нас уже готовими, подібно до небесних тіл. У концептів не буває небес, їх потрібно винаходити, виготовляти або радше творити, і без підпису того, хто їх створив, вони ніщо» [8, с.10]. Він наполягав, «що концепти завжди несли і несуть на собі особистий підпис: арістотелівська субстанція, декарівське *cogito*, лябніцівська монада, кантівське апріорі, шеллінґіанська потенція, берґ-

сонівська тривалість» [8, с.12]. Через це логіка смислу як концептотворча діяльність чи концептуальна творчість постає у Ж. Делеза логікою творчого пошуку, відкриття та винайдення якісно нового.

Водночас Ж. Делез стверджував, що «концепти мають потребу в концептуальних персонажах, які сприяють їх визначенню» [8, с.6]. А концептуальний персонаж, за Ж. Делезом, – це «становлення або ж суб'єкт філософії, еквівалентний самому філософу» [8, с.74]. Ж. Делез зауважував, що «риси концептуальних персонажів співвідносяться з історичною епохою та середовищем, де вони виникають, й оцінити ці відношення можна тільки за допомогою психосоціальних типів», хоча «концептуальні персонажі й психосоціальні типи покликаються один на одного, поєднуються між собою, але ніколи не збігаються» [8, с.88; 82]. Отже, в метафілософській логіці або історії філософії як філософській логіці відповідно до двох її версій, виокремлюються два головні суб'єкти – Світовий дух як суб'єкт-субстанція і концептуальний персонаж як суб'єкт і психосоціальний тип. Причому під Світовим духом як містичним поняттям замаскована світова духовна культура, а під концептуальним персонажем – психосоціальний тип філософської особистості.

Філософська логіка в історії філософії, за вченням Г. Гегеля, виконує орієнтувальну функцію, виступаючи своєрідним «ліхтарем» у величезному масиві історико-філософського фактологічного матеріалу, та дозволяє побачити «спалахи істини», схопити моменти розвитку поняття в його необхідності, споглядаючи становлення понятійно-категоріального апарату в розвитку філософії як історії філософії, й осягнути таким чином прогресивний характер філософії та її історії. Адже розширення спеціального словника систематичної філософії у вигляді понятійно-категоріального апарату, поповнення списків чи таблиць категорій філософії неминує веде до зростання ступеня свободи філософського мислення, яке, помножуючи свої засоби чи інструменти, може довільно вибирати з наявного переліку філософських понять таких категорій ті, які найадекватніше підходять для опису предмета дослідження. Сам Г. Гегель охарактеризував прогрес у ході розвитку філософії як історії філософії такими словами: «Відмінність епох, ступенів освіти і філософських систем полягає саме в тому, що в одних із них такі рефлексії, такі визначення думки і відношення поняття з'явилися у свідомості, а в інших цього не було, що одна свідомість досягла такого розвитку, а інша не досягла його. В історії філософії йдеться лише про цей розвиток і знаходження думок. Визначення правильно впливає з певного судження; але зовсім не одне і те саме, чи вже виявлено ці визначення, чи ні; важливе тільки виявлення того, що міститься у прихованому вигляді» [5, с.104].

Прогрес у ході історичного розвитку філософії у Г. Гегеля співвідноситься з прогресом світової історії, в якому Світовий дух виявляє себе як світова духовна культура. На думку Г. Гегеля, «світова історія являє

собою хід розвитку принципу, зміст якого є свідомість свободи» [9, с.105]. Як бачимо, принцип свободи, за Г. Гегелем, лежить в основі розвитку як історії філософії, так і світової історії. А сам прогрес в історії філософії для Г. Гегеля є лише частковим випадком загального всесвітньоісторичного прогресу в усвідомленні свободи.

Прогресивний характер розвитку філософії як історії філософії Г. Гегель описує, послуговуючись такими тріадами: буття (елеати) – ніщо (буддизм) – становлення (Геракліт) [4, с.149], або буття (антична філософія) – сутність (філософія Нового часу) – поняття (німецька класична філософія, зокрема її найвища вершина – філософія Абсолютної ідеї Г. Гегеля) [10, с.138].

Якщо у Г. Гегеля філософська логіка в історії філософії виконує орієнтувальну функцію, то в Ж. Делеза вона виконує креативну. Завдяки їй філософське мислення як мислення конкретне трансформувалося у концептуальне мислення, систематична філософія – в концептуальну евристику, а сама історія філософії перетворилася на інвентаризацію результатів творчого пошуку філософської особистості на суцільну і безперервну концептуалізацію. У ролі агентів концептуалізації чи суб'єктів історії філософії, за Ж. Делезом, виступають концептуальні персонажі як психосоціальні типи філософських особистостей або інтелектуальних лідерів, які розкривають нові концептуальні перспективи та продукують нові смисли.

На погляд Ж. Делеза, історичні типи філософії співвідносяться з відповідними концептуальними персонажами і концептами, які вони створили. Виходячи з цього, він описує історію філософії як процес за схемою тріади, але не «історичний тип філософії – філософська формація – понятійна модель», як у Г. Гегеля, а «історичний тип філософії – концептуальний персонаж – концептуальна конструкція». Так, в античній філософії з концептуальним персонажем Мудрець, що репрезентує такі філософські особистості, як Фалес, Анаксимандр, Геракліт, співвідносяться концепти «архе», «апейрон», «Логос», «становлення» [8, с.7], а з концептуальним персонажем Друг, що репрезентує такі філософські особистості, як Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель співвідносяться концепти «філософія», «Космос», «гармонія», «знання добра», «ідея», «ідеальна держава», «форма», «форма усіх форм», «найперші принципи всіх речей» [8, с.79]. У філософії епохи Відродження і Нового часу з концептуальним персонажем Ідіот, або у звичнішому для вітчизняного читача перекладі – Простак, що репрезентує такі філософські особистості, як Микола Кузанський і Р. Декарт, співвідносяться концепти «вчене незнання», «універсальний сумнів», «перша особа», «вроджені ідеї» [8, с.72; 74]. У німецькій класичній філософії з концептуальним персонажем Суддя, що репрезентує таку філософську особистість, як І. Кант, співвідносяться такі концепти, як «апріорі», «примат практичного розуму над теоретичним», «категоричний імператив» та інші [8, с.84].

Розробляючи метафілософську логіку, Г. Гегель і Ж. Делез запропонували певні схеми метафілософської дедукції. В логіці поняття Г. Гегеля ця схема має такий вигляд:

Історичний тип філософії.

Філософська формація.

Понятійна модель.

А в логіці смислу Ж. Делеза ця схема має дещо інший вигляд:

Історичний тип філософії.

Концептуальний персонаж.

Концептуальна конструкція.

У запропонованих Г. Гегелем і Ж. Делезом метафілософських схемах дедукції визначальну роль відіграють суб'єкти історії філософії – філософська формація чи концептуальний персонаж. Для Г. Гегеля це Світовий дух у вигляді світової духовної культури, дефініційно специфікований як «духовна формація філософії» [11, с.571] або точніше, філософська формація. Відповідно для Ж. Делеза суб'єкт історії філософії – це концептуальний персонаж, певний психосоціальний тип творчої філософської особистості або креативного інтелектуального лідера.

Проаналізовані суб'єкти метафілософської логіки не протистоять один одному, а пов'язані між собою, між ними існує певний діалектичний взаємозв'язок. За А. Уйомовим, «Аверроес вважає, що Бог пізнає загальне, а одиничне краще пізнає людина» [12, с.162]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що через Світовий дух як певну філософську культуру можна краще збагнути загальні тенденції розвитку філософських формацій в історії філософії, а завдяки концептуальному персонажеві детальніше зрозуміти окремі філософські концепти тих чи тих філософських напрямів, течій і традицій.

Література

1. Шуман А. Н. *Философская логика: истоки и эволюция* / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2001. – 368 с.
2. Кант И. *Критика чистого разума* / И. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
3. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Булатов М. А. *Немецкая классическая философия* / М. А. Булатов. – К.: Стило, 2006. – Ч. II. Гегель, Фейербах. – 544 с.
5. Гегель Г. В. Ф. *Лекции по истории философии* / Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1994. – Кн. 1. – 350 с.
6. Поппер К. *Відкрите суспільство та його вороги* / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 494 с.
7. Манхейм К. *Избранное: Социология культуры* / К. Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с.
8. Делёз Ж. *Что такое философия?* / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009. – 261 с.

9. Гегель Г. В. Ф. *Философия истории* / Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1993. – 480 с.
10. Булатов М. Ю. *Філософський словник* / М. Ю. Булатов. – К.: Стилос, 2009. – 575 с.
11. Гегель Г. В. Ф. *Лекции по истории философии* / Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1994. – Кн. 3. – 583 с.
12. *Лекции и задачи по метафизике: А. И. Уёмов. Лекции по метафизике.* – Одесса: Астропринт, 2009. – Ч. 1. – 164 с.

Стаття надійшла до редакційної колегії 23.11.2012 р.

*Рекомендовано до друку докт. філос. наук, проф. **Мозговою Н.Г.** (Київ),
канд. філос. наук, доцентом **Артюхом В.О.** (Суми)*

THE WORLD'S SPIRIT AND THE CONCEPTUAL CHARACTER: TWO SUBJECTS OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY AS THE PHILOSOPHICAL LOGIC

J. S. Gnatyuk

*PreCarpathian National University named Vasyl Stefanyk;
76000, Ivano-Frankivs'k, st. Shevchenko, 57;
ph. +380 (342) 59-60-10*

At the article are analyzed the sources of activity and the development of the history of philosophy. The main attention is addressed to the World's spirit – the subject of the history of philosophy as the logic of conception and conceptual character – the subject of the history of philosophy as the logic of sense. The dialectical connection is grounded between the World's spirit as absolute or universal subject and by conceptual character as the personal subject.

Key words: *the history of philosophy, philosophical logic, the principle of the unity of the historical and logical, World's spirit, conceptual character, concept.*